
MÂNEVÎ DEĞERLER BAĞLAMINDA KÜLTÜRÜN ŞEHİRLEŞMEYE ETKİSİ CULTURE IN THE CONTEXT OF MAGNITUDE VALUESCITIZEN EFFECT

Dr. Öğr. Üyesi Hayati TETİK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri ABD.

htetik@agri.edu.tr

Atf Gösterme: Tetik, Hayati (2018), Manevi Değerler Bağlamında Kültürün Şehirleşmeye Etkisi, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2018 (3), 49-62.

Geliş Tarihi:

4 Aralık 2018

Kabul Tarihi:

21 Aralık 2018

© 2018 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Bir milletin toplumsal hayatının ortak bir bilinci olan kültür; bir toplumun inanç, fikir, sanat, görgü, gelenek ve maddî-mânevî değerlerinin bütünüdür. Bu bakımdan kültürel şartlarla mevcudiyetini bulan şehir, devam etmesini ve gelişmesini de kültüre borçludur. Şehir, sırf mekânsal bazda tanımlanacak bir gerçeklik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir yapıdır. Zira fizikî bir oluşumu şehir haline getiren şey bizâtihi mânevî kültür çevresidir. Çünkü kültürün ortaya konan ve apaçık gözlemlenebilen insanî değerleri, vahiy kaynaklı ilahî dinlerle, medeniyet ilişkisi ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de "medinî" kelimesi şehir ve kasaba anlamında kullanılmış, çölde yaşayanlara da "Arab - A'râb" denilmiştir. Bir yerde oturmak, ikâmet etmek mânâsına gelen ve "müdün" kökünden türeyen "medine", ikâmet anlamına geldiğinden Hz. Peygamber'in yerleştiği Yesrib şehrine, önce "Medine-i Resûl", sonra "Medine" denilmesi şehir kavramına ayrı bir anlam kazandırmıştır. Zira tarihî, kültürel, siyasal, idarî, iktisadî, malî olarak bütün olguları bir arada tutan şehirler, temsil ettikleri medeniyetlerin özü gibidirler. Maalesef artık günümüzde insanî ölçü alan şehir tasavvuru yok olmuştur. İnsana dâir hasletler ölçü olmaktan çıkınca, şehir mekanikliğe ve tek düzeliğe mahkûm edilmiştir. Bu çalışmamızda şehrin de insan gibi bir iskeleti, bedeni, ruhu ve uzuvları olduğu üzerinde durulacak aynı zamanda din, medeniyet ve kültür ilişkisi bağlamında şehir teması işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Din, Medeniyet, Kültür, Şehir*

Abstract: Culture is a common consciousness of the social life of a nation; a society consists of all of belief, idea, art, etiquette, tradition and material-spiritual values. In this respect, the city, which finds its existence in cultural conditions, owes its culture to its continuation and development. The city is not just a reality to be defined on a spatial basis, it is also a social and cultural structure. Because it is the spiritual cultural environment that makes a physical formation a city. Because the human values, which are manifested in the cult and which can be observed clearly, have a separate precaution in relation to divine religions originating from revelation and civilization. Therefore, in the Qur'an, the word "medin" is used in the sense of city and town, and those who live in the same place are called "Arab-A'râb". Since "medina", which means to live in one place, comes from the meaning of residence and derives from the root of "müdün", means the place of residence, The name of the city of Yesrib, where the Prophet was settled, first called "Medina-i Messiah" and then "Medina" gave a different meaning to the concept of the city. Because cities that hold all the historical, cultural, political, administrative, economic and financial facts together are the essence of the civilizations they represent. Unfortunately,

nowadays the city, which has taken the measure of man, has disappeared. As the human beings became out of scale, the city was sentenced to mechanization and uniformity. In this paper we will focus on the skeleton, body, soul and limbs of the city as well as the city, and at the same time, the city will be processed in the context of religion, civilization and culture.

Keywords: *Religion, Civilization, Culture, City*

1.GİRİŞ

Din insanlık tarihi boyunca daima toplumları en çok etkileyen kurumlardan biri olmuş ve tarih boyunca da din-medeniyet ilişkisi devam edegelmiş ve her bir medeniyet de kurmuş olduğu şehirlerde kendisini izhar etmiştir. Şehir tarihi, kültürel, sosyal, siyasal, idari, iktisadi, mali olarak bütün olguları bir arada tutan merkezî yerleşim alanıdır. Medeniyet ise medeni olma ve yaşama durumudur. Şehirler medeniyetlerin aynalarıdır. Hemen hemen bütün dinlerde din-medeniyet ilişkileri çeşitli süreçlerde az çok değişik görüntülere sahne olmuştur. Bununla beraber kültürle medeniyetin karşılıklı etkileşimi devam etmiş, kültür geliştikçe medeniyette ilerlemiştir.

Dolayısıyla insanoğlunun manevî bir tatmin aracı, kişiliğinin geliştirilmesinde ve ahlâki değerlendirmelerinde bir dayanak, bir ölçü vazifesi gören dini de kültürün içinde yer alan bir sosyal kurum olarak görebiliriz. Zira şehir bir mekânda yoğunlaşmış yapı ve insandan daha öte bir şeydir. Yani insanların birlikteliğinden oluşan hissedilen ve kentlerin görünmeyen özelliklerinden olan kültür ve değer yargıları şehri oluşturan bir başka boyuttur (Kaya, 2007:161).

Şehir meselesi çok farklı bakış açılarıyla ele alınabilir. Ancak biz bu çalışmada özellikle mânevî değerler bağlamında kültürün şehirleşmeye etkisi bakımından şehir kimliği ile din arasındaki ilişkiyi incelemek istiyoruz. Kültür ve şehir birbirini tamamlayan kavramlar olduğu için, bir şehir için kültür ve medeniyetin bütün boyutlarıyla ele alınması ayrı bir önem kazanmaktadır.

2. Kültür ve Medeniyet

Bir toplumun; inanç, fikir, sanat, gelenek ve görenek değerlerinin bütününden oluşan kültürü, maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Maddi kültür; medeniyet anlamına gelen bir toplumun kullandığı kap-kacak, giyim eşyaları, her türlü alet, teknik araçlar, makineler ve fabrikalardır. Manevi kültür ise; bir toplumun en başta dili, edebiyatı, sanatı, bilimi, felsefesi, inançları ve halk kültürü, örf ve adetleri, ahlak kuralları, normları, düşün şekilleri, yemek yeme

şekilleri gibi şeyler anlamına gelen hars' dır. Bu iki kültür arasında da önemli ilişkiler mevcuttur.

Esasen kültür ve medeniyet kavramları Osmanlı Devleti'nin batılılaşma dönemiyle birlikte dilimize girmiştir. Bu dönemde, Avrupa'da daha sonra kuzey Amerika'da gerek medeniyet, gerekse kültürle ilgili çeşitli tarifler yapılmış, 19.asırdan itibaren Batı'daki medeniyet (civilization, uygarlık) ve kültür İslam âleminde (hars, ekin) olarak, tanımı yapılmıştır. Kültüre karşılık da Osmanlılarda hars veya maarif, Araplarda "sekafe", İran'da "ferheng" veya "meârif" tabirleri kullanılmıştır. Halen kullanılmakta olan medeniyet/uygarlık ve kültür terimlerinin içeriği ve kapsamı çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir (Uludağ, 2003:22-30). Dolayısıyla "Kültür" ve "medeniyet", Türkçe'de batı dillerindeki "culture" ve "civilization" terimlerini karşılamak için kullanılır. Batı dillerinde söylenişi ve yazılışı farklı olsa da, "civilization" yaşamakla ilişkili iken, "culture" bireyin çevresi ile olan irtibatını ifade eder. Bu sebeple civilization'u "medeniyet", cultur'ü de ilk önce "hars" ,daha sonra ekin" kelimesi kullanılmışsa da, kültür günümüzde en yaygın kullanılan sözcük olarak geçmektedir (Görgün,2010:4).

Medeniyet, Arapça m-d-n kökünden türemiştir. Kök itibariyle "yönetmek" (es-siyase) ve "malik olmak" anlamları da bulunan deyn (din) masdarıyla alakalı olduğu da öne sürülmüştür (İbn Manzûr, 1994:XIII,166-171). Bununla birlikte medeniyet anlamında el-hadâre kavramı da kullanılmaktadır. Et-temeddün kelimesi Türkçedeki medeniyet kelimesinin karşılığıdır. Medeni (medeniyeye) ve medini ise "şehre müntesip olan, şehirli" manasına gelmektedir (İbn Manzûr,1994:XIII,402-403).

Osmanlı zamanında umrân, ma'mûr ve i'mâr gibi değişik sözcüklerle açıklanan medeniyet,1838 yılında ilk kez İngilizcedeki civilisation kelimesine karşılık kullanılmış (Elias,2000:114), zamanla da kalıcı deyim hâline gelmiştir. Medeniyet kavramı, Farabi ve İbn Haldun'un gibi İslam filozoflar ve âlimler tarafından da kullanılmıştır. İbn Haldun umran kavramını ele aldığı Mukaddime adlı eserinde bir medeniyet teorisi kurar. Ona göre medeniyetleri kuran, inşa eden insandır. İnsanların bir arada yaşamaları zorunludur. Onlar bu hususu medine/site (şehir) terimiyle ifade ederler. Umran'ın manası da bu demektir (İbn Haldun,2015:213). İbni Haldun'a göre, insanların beraberlikleri ve dünyanın bayındırlığı, ümran manasına gelir (Albayrak, 2010: 9).Bu bakımdan İbn Haldun, biri hadari umran diğeri bedevî umran olmak üzere, umranı ikiye ayırır. Aynı yerleşik toplumlar gibi, konar-göçer toplumların da kendilerine münhasır bir medeni yaşamları ve kültürleri bulunduğu tespitini yapar (İbn Haldun, 2015:114).

Öte yandan Ülkemizde kültür ve medeniyet kavramlarını ilk defa sosyolojik olarak ele alan ve tartışan düşünür Ziya Gökalp'tır. Kültürle medeniyetin ayrı ayrı kavramlar olduğunu kabul eder ve kültüre hars der (Gökalp,1976: 25). Ona göre hars, milli olduğu halde medeniyet beynelmiledir. O, kültürü (hars), bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, entelektüel, bedî (estetik), lisânî, iktisadî, fennî (teknik) yaşamlarının tamamı olarak görür (Kazıcı,1999:17). Zira medeniyet, insanlığın uğraşmak ortaya koyduğu yöntemlerden müteşekkildir. Kültür ise, bir toplumu kendi geçmişinden gelen ilim, sanat, ahlâk ve dine ait değer hükümlerinin tamamıdır (Topçu,1970:15). Medeniyet, milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür. Bu ortak değerlerin kaynağı kültürlerdir (Kafesoğlu,1984:16). Dolayısıyla medeniyet kelimesi, ilmi ve teknik inkişaf, şehirleşme, sosyal düzenleme yönünden daha ileri kademedede bulunan toplumlar için kullanılır. Çağımızda ise artık, sanayileşme, modernleşme gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir (Meriç,1986:44).

Erol Güngör (1986:15), kültür'ü inanış, bilgi, his ve heyecanların birleşimi, medeniyetin semeresi olan müesseseleri ise, bu değer ve inanışın eserleri olarak görür (Güngör,1989:93). Yılmaz Özakpınar (1999:42), kültürü eser ve ürün, medeniyeti ise, onların arkasındaki inanç ve ahlak nizamı olarak tanımlar.

Dolayısıyla kültür ve medeniyet kavramının özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

Kültür, doğada durup dururken bulunmaz; beşer mahsulüdür. Kökü itibariyle zihnî ve manevidir. Bireyin düşünce, seziş ve değerlendirme tutumunu aksettirir. Halkın bulunmadığı yerde kültür de yoktur. Aynı zamanda her toplumun bir kültürü vardır, kültürsüz insan topluluğu düşünülemez. Bu bakımdan kültürü oluşturan birimler arasında devamlı etkileşim mevcuttur ve kendi içinde bir birliktelik ve uyum gösterir. Bireyin ihtiyaçlarına göre biçimlenir. Medeniyet ise, kültürün yükselmesiyle meydana gelen ve evrensel vasıf taşıyan bir gerçektir (Gökalp,1972:15). Diğer bir ifadeyle toplumun uğraşarak ortaya koyduğu fenni eserlerin tamamından müteşekkildir (Topçu,1961:196). Malik bin Nebi ise (1979:56), insan, toprak ve zaman arasında onarıcı bir birliktelik kurma yeteneği ve bu yeteneği işlevsel hale getiren temel unsurun ise din olduğunu vurgular.

Görüldüğü gibi medeniyet, anlam itibariyle bütün beşeriyete hitap eden tarihi gerçekliktir. İnsanın sadece fiziksel ihtiyaçlarına tepki veren bir sistem olmakla kalmaz. Aynı zamanda manevi-ahlaki, metafizik ve kültürel arzularını da yerine getirmeyi amaçlar (Karakoç,1998:7).

Dolayısıyla Hz. Âdem'e vahyin gelişiyile başlayan İslamiyet, İslam kültür ve medeniyetinin kaynağı olmuş ve vahyin kaynağına dönmeleri için beşeriyete peygamberler gönderilmesiyle de medeniyet devamlılık kazanmıştır. Özü tevhid olan İslam medeniyeti, son

peygamber Hz. Muhammed'le beraber olgunlaşmış ve mükemmeliyete kavuşarak, İslam dinini kabul eden toplumun birlikte oluşturduğu medeniyetin de ortak adı olmuştur. Bu medeniyetin gelişiminde bilhassa Türklerin, Arapların, İranlıların, Hintlilerin ve Afrikalıların katkısı büyük öneme sahiptir. (el-Faruki, 1999:13;Bammat,1975:93-94).Dolayısıyla bu başarının altında, İslam'ın insanlığın değişik birikimlerinden yararlanma anlayışı, evrensel bakış açısı ve ilme verdiği önem yatmaktadır. Zira İslam kültür ve medeniyetinin ana kaynakları olan kur'an ve sünnetin önemi Nahl suresi (16/89); “ *(Ey Muhammed!) Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.*” ayeti ile dile getirilmiştir.

Kur'an ve sünnetin ilkeleri, kültür ve medeniyetin kaynağı olan bilginin önemini ve işlevini yeniden şekillendirdi. Bu sebeple ilim, bireyi yaratıcıya götüren yararlı bir araç durumuna geldi. İlmî faaliyetler gerek şer'î ilimler, gerekse fenni ilimler alanında medeniyet mirasına yeni boyutlar kazandırdı. Bu faaliyetler toplumun mutluluğuna, kültüre ve medeniyetin ilerlemesine yardımcı oldu (en-Nedvi,2015:80-81).Örneğin bir kişi İstanbul'dan kalkıp Mekke'ye, Kahire'ye, Şam'a, Bakü'ye, Tahran'a, gitse bu beldelerin hiçbirisinde kendini ecnebi görmez. Çünkü buralardaki insanların giyiniş ve geçim şekilleri, âdetleri ve şehir düzeni az çok benzerlik gösterir. Camileri, ibadetleri, duaları ise hemen hemen benzerdir. Bu benzeş sadece görünüşle de kalmaz; insanların ruh hâllerine, görüş tarzlarına ve zihniyetlerine kadar varır (Ağaoğlu,1972:4-5).Diğer medeniyet gruplarında da aynı durumları görmek mümkündür. İşte, bir medeniyet zümresine ilişkili olan milletler arasındaki, ister maddi ister manevi olsun genel ve ortak taraflar, o medeniyetin özelliğini gösterir. Görülüyor ki, çeşitli toplumları kültür yönünden ayırt eden nesne, onların kullandıkları alet ve vasıtalarla ziyade, bu alet ve vasıtaların arkasındaki zihniyet veya manevi kültürün tamamıdır (Kazıcı,2003:55-65).

Bir toplumun maddi kültürünü inceleyerek onun manevi kültürüne dair bir düşünceye varabiliriz. Zira herhangi bir medeniyet (zaman içinde) yeryüzünden kayboldu bile, kurduğu binalar, yaptığı eşyalar vasıtasıyla onun bir zamanlar nasıl bir inanış, düşünüş ve aksiyon sistemine haiz olduğunu kavrayabiliriz (Ülken,1953:13).

Bu demektir ki; bir milletin toplumsal hayatının ortak bir bilinci olan kültür; bir toplumun inanç, fikir, sanat, görgü, gelenek, maddî-mânevî değerlerinin bütününden oluşmaktadır. Bu bakımdan kültürel şartlarla mevcudiyetini bulan şehir, devam etmesini ve gelişmesini de kültüre borçludur.

3. Şehir ve Medeniyet

Arapça “Şehere” kökünden gelen şehir, tarihi, kültürel, sosyal, siyasal, idari, iktisadi, mali olarak bütün olguları bir arada tutan merkez yerleşim yeridir. İnsan var oluşundan itibaren topluluk halinde yaşamış, maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşıladığı yerleşimleri köy, kasaba, şehir gibi isimlerle nitelemiştir. Şehirler köy ve kırdaki sakin hayata karşılık, alt yapıları, üst yapıları, yönetim organizasyonları ve mesleklerin çeşitliliği yönüyle iç içe geçmiş unsurların bir araya gelmesinden oluşmuştur (Baltacı,2010:259). Diğer bir ifadeyle şehir (kent), herhangi bir mekân üzerinde inşa edilmiş ve bilinen bir nüfus yoğunluğuna ulaşmış; ekonomik, teknolojik, sosyal ve kültürel olarak kurumsallaşmış, kırsal alanlardan ayırt edilebilen temel hizmetlerin ve şehir şuurunun olduğu bir yerleşim alanıdır (Gül, 2012:155).

Medeniyet ve şehir biri diğerini tamamlayan faktörlerdir (Taşçı, 2014:32). Medeniyet, kelime olarak dinden gelmektedir. Din, Medine, medeniyet hep aynı kökten gelen kelimelerdir. Medine ise, site, şehir anlamındadır. Göçebelik ise, insanın şehir hayatından önce yaşadığı ve geçirdiği bir evredir. (İbn Haldun, 2015:308).

İnsan gibi, şehirlerin de kimliği vardır. Şehrin kimliği, o kentte yaşamlarını sürdürenlerin dünya görüşleri, inanışları, gelenek ve görenekleriyle doğru orantılıdır. Bir şehri iyi tanımak için, o kentin sahip olduğu medeniyet birikimini gözetlemek gerekir. Zira şehrin mekânları bu değerler çerçevesinde oluşur. Örneğin, antik dönem şehirlerinden Roma ve Atina, Hıristiyanlara ait şehirlerden Paris ve Viyana, Müslümanlara özgü kadim şehirlerden Mekke, Medine ve İstanbul buldukları inanış felsefesi içinde medeniyetini temsil eden merkezler durumundadırlar. Bu bağlamda her şehrin kendine ait bir geçmişten gelen ve nesilden nesle aktarılan kültürel bir mirası bulunmaktadır. Bundan dolayı yeryüzündeki şehirler taşıdıkları miraslardan dolayı birbirlerinden çok değişik bir görünüş oluştururlar.

Her şehrin kendine has bir kültürü mevcuttur. Zira şehir bir mekânda yoğunlaşmış konut ve insandan daha öte bir durumdur. Açıkçası bireylerin birlikteliğinden oluşan ve kentlerin görünmeyen özelliklerinden olan kültür ve değer yargıları o şehri meydana getiren bir başka faktördür (Koçak, 2011, 261). Bu bakımdan şehir, yani “hadarî umran” insanların sadece yaşamlarını sürdürdükleri bir “mekân” olmayıp, bunu belirli bir intizam içerisinde diğer insanlara/yeni nesillere öğretmek onların da mevcudu geliştirerek sürdürmelerini sağladıkları bir oluş yeridir (Görgün,2010:4).

Dolayısıyla din, kültür unsurları içerisinde kayda değer bir yere haizdir. Bilhassa geçmiş dönemlerde bu kültür unsuru ön planda bulunmuş ve diğer kültür öğelerini geride bırakmıştır. Dinin bir millet içerisindeki kültüre etkisi ve kültürün diğer unsurlarının oluşması ve

değişmesindeki rolü devam etmektedir. Zira kültür, kaynağını toplumdan alarak ve yine kültürel hizmetler ve etkinlikler aracılığıyla kendi kültürünün özelliklerini yeni nesillere aktarır.

Şehir, sırf mekânsal bazda tanımlanacak bir gerçeklik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir yapıdır. Zira fizikî bir oluşumu şehir haline getiren şey bizâtihi mânevî kültür çevresidir. Çünkü kültürün ortaya konan ve apaçık gözlemlenebilen insanî değerleri, vahiy kaynaklı ilahî dinlerle, medeniyet ilişkisi ayrı bir öneme sahiptir. Zira Kur'an-ı Kerim'de "medinî" kelimesi şehir ve kasaba anlamında kullanılmış, çölde yaşayanlara da "Arab - A'râb" denilmiştir. Bir yerde oturmak, ikâmet etmek mânâsına gelen ve "müdün" kökünden türeyen "medine", ikâmet anlamına geldiğinden Hz. Peygamber'in yerleştiği Yesrib şehrine, önce "Medine-i Resûl", sonra "Medine" denilmesi şehir kavramına ayrı bir anlam kazandırmıştır. Dolayısıyla Arapça'da şehir karşılığındaki en kapsamlı isimler medîne, belde ve mısrdır. Kur'an-ı Kerim'de şehir için on yedi yerde medine (çoğulu medâin), on dokuz yerde beled, belde (çoğulu bilâd), yirmi bir yerde dâr (çoğul u diyâr), beş yerde mısır (çoğul u emsâr), elli altı yerde karye (çoğulu kurâ) geçmektedir.¹ Mekke ise, muhtemelen dünyadaki yerleşim yerlerinin merkezi ve Müslümanların kıblesi olduğundan "Ümmü'l-kurâ" olarak isimlendirilmiştir.

Diğer taraftan İslam dini medeni hayatı teşvik etmekte ve Kur'an-ı Kerim, şehirlerin estetik zevklere uygun şekilde planlanması ve şaheser görüntüye haiz olmasını, diğer taraftan güvenilir yerler olması gerektiğine delalet eden ayetlerin yanında Müslümanların şehirli bir toplum meydana getirmeleri konusunda yol gösteren, geçmiş topluluklarla ilgili bilgiler de yer verir (el-Bakara 2/126; İbrahim 14/35; el-İsra 17/16-17; es-Sebe' 34/15). Öte yandan kur'an'da yerleşik bir hayat süren Araplar' la bedevi Araplar birbirinden ayrılmış ve bedeviler "a'rab" diye adlandırılmıştır (et-Tevbe 9/90, 97-99, 100,120; el-Ahzab 33/20; el-Feth48/11,16; el-Hucurât 49/14). Bununla beraber, Hz. Peygamber de şehirlerin mamur hale getirilmesini dilemiş, güçlülere rağmen şehir hayatının beşer için daha hayırlı olduğunu söyleyerek temelli yaşamı ve şehirleşmeyi teşvik etmiştir (Müsned, II, 338, 349; Sâ'n'ânî, III,152; Süyûtî, I,4)

4. Şehrin Unsurları

Şehir ruhu, kalbi olan, yaşayan bir varlıktır. Şehir; insan unsurunu, tabiatı, havayı, suyu, sanatı, müziği, mimariyi birleştirip yeni bir aşama ve güzellikte ortaya çıkararak sanat eseri ve tarihi bir birleşimdir. Bir kısım düşünürler yeryüzündeki pek çok şehrin tohumunu mâbed oluşturduğu gerçeğinden hareketle, şehrin kalbinin dini mekân/mâbed olduğu düşüncesindedirler (Sarıçam & Erşahin:2007:215). Müslümanlar kendi hayat algılayışları

¹Muhammed FuâdAbdu'l-Bâkî. Mu'cemu'l-MufehresliElfâz'l-Kur'ânî'l-Kerîm,Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1364. ("bld", "dvr", "kry", "mdn", mddeleri).

istikametinde yeni şehirler kurmuşlar veya daha evvel kurulmuş olan bir kısım şehirleri yeni baştan planlamışlardır. İslami dönemde şehircilik alanındaki ilk düzenlemeler, Hz. Peygamber tarafından hicretten sonra kendisine nispetle Medinetü'n-Nebi adını alan Yesrib'de Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirerek ileride kurulacak Müslüman şehirleri için cami merkezli şehir modelini kurmasıyla başlamıştır (DİA, C 21, s. 479).

Bu süreçte İslam şehir modeli ortaya çıkmış, İslamiyet'i bir bütün olarak yaşayabilmek, öğrenebilmek ve öğretebilmek için belirli iskân yerlerine ihtiyaç duyulması etkili olmuştur. Hz. Peygamber'in, şehirde siyasi ve idarî durumu yeniden düzenleyip müstakil bir devlet kurmanın yanı sıra bir çarşı pazar yeri belirlemek suretiyle de ekonomik hayata çeki düzen vererek, Mescid-i Nebevî dâhilinde beytülmal şeklinde kullanılacak bir oda tahsis etmiş, ilaveten Baki' mevkiini mezarlık olarak kararlaştırmıştır. Öte yandan, Hz. Ömer zamanında idari işler için mescidin yakınında dârülimâre denilen bir binanın inşa edilmesiyle şehir planı cami etrafında şekillenmiştir. Daha sonraki dönemlerde şehrin fizikî yapısına ilave edilen her türlü dini, sosyal ve kültürel bina caminin merkeziliğine göre inşa edilmiştir (DİA, XXXVIII:444).

Şehirler, inançların rahatlıkla yaşandığı, insanlara haysiyetlerini zedeleyecek her türlü zorbalığın menedildiği özgürlük alanlarıdır. İslam şehri mana ve maddenin birlikteliğini yansıtır. İslam şehirleri buldukları bölgelerin tarihi, coğrafi ve kültürel miraslarını devam ettirmekle birlikte İslam'ın getirdiği düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehirlerin fiziksel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu itibarla Müslümanların manevi değerler ve kültürel şehircilik tecrübesiyle meydana gelen bir şehrin fiziki yapısını genel olarak oluşturan unsurları şöyle özetleyebiliriz:

Kültürel (dinî) merkez: İslâm şehrinde hâkim unsur mabet/camidir. Fetih yoluyla elde edilen veya yeni kurulan şehirler içinde durum aynıdır. Şehirlerin cami etrafındaki konumu, şehrin askeri, ticari veya coğrafi niteliğine bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Kâbe bunun en belirgin örneğidir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebi'yi inşa etmesiyle birlikte mabet sonraki dönemlerde de şehrin merkezi yapısı olmuştur (Sarıçam & Erşahin:2007:215).

Ananevî İslâm şehirlerinde câmi, modern devirlerdeki gibi yalnız dini çalışma alanı değil, aynı zamanda sarayı, medreseyi, çarşığı ve mahalleleri bir birine ulaştıran bir faktördür. Böylelikle câmî, kültürel, sosyal, siyasal ve belirli nispette ekonomik faaliyetleri kapsayarak, gündelik hayatın merkezine oturarak, şehrin birliğini sağlamada yardımcı olarak, İslâmî tevhit kavrayışını güncel yaşamın bir unsuru olmasına çalışır (Nasr,1992:68-93). Zira camiler, mimari olarak şehre İslami görünüm kazandırarak, şehrin kimliğini ortaya koyar. İstanbul'da Süleymaniye, Edirne'de Selimiye ve Bursa'da Ulu Cami bu şehirlerin kimliğiyle özdeşleşmiştir.

Örneğin, şehirlerin merkezini teşkil eden Ulucami çevresindeki dârülimâre, cami, medrese, hastahâne, imaret, çarşı, han, hamam, çeşme ve türbe gibi eserler, İslâm şehrinin ana unsurlarını oluşturduğunu ve etrafında toplanan ve külliye adı verilen sosyal vasıflı yapıların abidemi özellikler taşıdığı ve İslâm şehirlerinin değişmez kimliğini yansıttığını söyleyebiliriz (Aktüre, 1987:25). Zira İslâm'ın ilk üç asrı süresince câminin Müslüman şehirlerinde, sosyal, kültürel, siyasi, askerî ve hatta iktisadi açıdan işlevselliğini sürdürmüştür. Bununla beraber fetihleri organize etmek maksadıyla inşa edilmiş olan Kufe, Basra ve Fustat gibi ordugah şehirlerdeki Cuma mescitleri, dini ve sosyal hayatın merkezi olduğu kadar siyasi, askeri ve özellikle de ilmi faaliyetlerin merkezi konumunda olan bu yerler, medrese, kütüphane gibi salt kültürel müesseselerin henüz kurulmadığı ilk dönemlerde ilmi ve kültürel etkinliğin tamamı bir üniversite düzeyine sahne olan bu câmilerde yürütülmüştür (Çelebi,1983:95-107).

İslam tarihinde şehir planlamasının ulaştığı nokta açısından Bağdat'ın inşası zirve sayılmaktadır. Zira iç içe iki dairevi surun çevrelediği şehrin tam ortasında cami ve hilafet sarayının bulunması, cami ve sarayın etrafında bırakılan boşluktan sonra muhafız birliklerinin kışlaları, beytül-mâl binası, silah depoları, devlet daireleri ve ardından mahallelerin gelmesi daha sonra kurulan yerlere örnek olmuştur (Can,1995:46).

Bu bakımdan İslam inanç sisteminin ilk mekânsal yansımaları dini kurumlar üzerinde olduğu; Ulucami, mahalle mescitleri ve musallâ/namazgâh şehir formuna eklenerek, cami etrafında bütünleşen bir hayat şehrin birliğini sağlıyor ve İslami tevhid anlayışının gündelik hayatta yaşanır hale gelmesine yardım ediyordu (Nasr,1992: 68-69). Diğer taraftan İslam şehirlerinde cami cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddi, manevi, idari, sosyal ve kültürel yönleriyle bir niteliğe öncülük etmiştir (Grabar,1998:138).

Cami şehrin maddi ve manevi gelişimini etkilemiş ve herkesin kolay ulaşabilmesi ve herkese eşit mesafede olması için merkezde inşa edilmiş ve bir daire gibi mabedin etrafında gelişmiştir. Zira Mekke'nin ortasında bulunan Kâbe'nin olması ve bu uygulamanın Müslümanların yeni kurdukları şehirlerde çoğu zaman örnek teşkil etmesi, İslâm'ın tevhid ve cemaate verdiği önemin de bir gereği ve göstergesidir.

Yönetim merkezi/ Daru'l-İmare: Daru'l-İmare, yönetim merkezi olarak İslam şehrinin merkezindeki ikinci temel unsurdur. İlk başta Daru'l-İmare ile iç içe olan Mescid-i Nebevi'yi Hz. Peygamber hem mabed hem de yönetim merkezi olarak kullanmıştır. Hz. Ömer döneminde ise vilayetlerdeki yönetim merkezleri, hemen mescidin yanında yapılan ayrı bir binaya taşınarak kısmen mabetten uzaklaşmıştır. (Sarıçam & Erşahin:2007:219). Diğer taraftan, İslam şehrinde

yönetim merkezindeki saraylar, idari yapılar mimari ve estetik yönden camilere göre daha mütevazi bir unsura sahiptir.

Ekonomik Merkez/Çarşı/Pazar: İslam şehirlerinde çarşı, Hz. Peygamber'in uygulaması örnek alınarak merkezdeki caminin hemen yanı başında kurulmuş, pazar ile mabed birlikteliğinin temel esprisi ekonomik bir faaliyet olan ticaret ile ibadetin, yani dünya ile ahret kazancının beraber götürülmesi isteğinden doğmuştur. Haftalık Pazar yerlerinin ve ticarî malların korunması için etrafının duvarla çevrilmesi, zamanla bir ticarî değişim merkezinin şehir haline gelmesini de sağlamıştır.

Öte yandan İslam toplumunun ekonomik ve kültürel gelişmesine eşdeğer olarak pazarlar da ihtisaslaşmış, sûk/esvâk (çarşı, pazar, alım satım yeri) denilen ve aynı zamanda şehir halkının refah durumunu, zevklerini, ekonomik ve estetik ilgi alanlarını da gösteren çarşılar/pazarlar kurulmuştur. Aynı zamanda çarşılar, İslam şehrinin büyümesine katkı sağlayarak şehir halkının refahını, ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde; kâğıtçılar-kitapçılar, ipekçiler, dokumacılar, sarraflar, demirciler, sebze-meyveciler, sirkeçiler, evcil hayvan satıcıları ve tatlıcılar adıyla çok sayıda çarşı kurulmuştur (Sarıçam & Erşahin:2007:219). Bu durum aynı zamanda zenginliğin ve ilerlemişliğin göstergesi olmuştur.

Mahalleler: İslam şehirlerinin küçük yerleşim birimleri olan mahalleler, merkezden çevreye doğru görünüm bakımından birbirinden bağlantısız üniteler halinde konumlandırılan ve ekseriyetle aynı isimle zikredilerek, şehrin çekirdeği ve ana unsurunu oluşturmaktadırlar. Bu bakımdan İslam şehrinin küçük bir modeli durumundadırlar. Diğer bir ifadeyle mahalle, aynı mescitte ibadet edenlerin ikamet ettiği yerleşim birimidir. İslam şehirlerinde cami cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddi, manevi, idari, içtimaî ve kültürel yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahiptirler (Grabar,1998:138;Alver,2009:144-148).

İslam şehirlerinin önemli özelliklerinden biri de ticaret ve ikamet alanlarının birbirinden ayrılmış olmasıdır. İslam'ın getirdiği mahremiyet anlayışının bir neticesi olarak genellikle tek katlı olan avlulu ev tipinin yaygınlaştığı bilinmektedir. Diğer taraftan İslamiyet'in temizliğe verdiği önem dolayısıyla İslam şehirlerinde ve bilhassa Türkler 'de şehirlerin vazgeçilmez bir unsuru olan hamam, genellikle şehir merkezlerinde ve çok defa Ulucami'nin yanında yer almıştır (Makdisî,1906:64).

Öte yandan İslami dönemde hasta hanelerin şehrin fiziksel planında yerini alması daha ziyade Hârûnürreşîd'in Bağdat'ta inşa ettirdiği ilk bîmâristanla (hastahâne) başlamış ve ardından diğer şehirlerde de yaygınlaşmıştır (er-Risale, 1939:173-190).

Büyük Selçuklular zamanında İslam şehrinin fiziksel yapısına bir eğitim kurumu olan medresenin girmesi, ilk örneklerine Karahanlılar'da rastlanan mezarlar üzerinde inşa edilen türbelerin de giderek yaygınlaşması, ayrıca bazı türbelerin yanına kurulan mescidin bitişiğinde tekke, zaviye, ribat, dergâh. hankâh gibi yapılar özellikle Anadolu'da şehir silüetinin ve yerleşik hayatın vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir (İbn Battûta, 1985:I,312-326).

Bununla beraber Mekke, Medine ve Kudüs başta olmak üzere kimi şehirlerin İslam kültürü içerisinde imtiyazlı bir duruma haiz olması, Kur'an ve hadislerde anılması, ashap ve tabi'in sözlerinde anılması bir kısım peygamberlerin veya ashab-ı kiramın buralarda yaşaması, diğer taraftan kimi önemli şahsiyetlerin bu mekânlarda yetişmiş olması bu şehirlerin faziletine dair eserler yazılmasına, dolayısıyla şehir tarihçiliğinin oluşmasına vesile olmuştur.

Sonuç

Din insanlık tarihi boyunca daima toplumları en çok etkileyen kurumlardan biri olmuş ve tarih boyunca da din-medeniyet ilişkisi devam edegelmiş ve her bir medeniyet de kurmuş olduğu şehirlerde kendisini izhar etmiştir. Dolayısıyla özü tevhid olan İslam medeniyeti, son peygamber Hz. Muhammed'le beraber olgunlaşmış ve mükemmeliyete kavuşarak, İslam dinini kabul eden toplumun birlikte oluşturduğu medeniyetin de ortak adı olmuştur. Zira Hz. Peygamber'in yerleştiği Yesrib şehrine, önce "Medine-i Resûl", sonra "Medine" denilmesi şehir kavramına ayrı bir anlam kazandırmıştır. Bu bakımdan kültürel şartlarla mevcudiyetini bulan şehir, devam etmesini ve gelişmesini de kültüre borçludur. Şehir, sırf mekânsal bazda tanımlanacak bir gerçeklik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir yapıdır. Zira fizikî bir oluşumu şehir haline getiren şey bizâtihi mânevî kültür çevresidir.

Diğer bir ifadeyle şehirler yaşadığımız dünyada insanlığın uzun bir zaman diliminde elde ettiği birikimlerin semeresi olan kültür ve medeniyetlerin geliştiği mekânlardır. Şehirler inşa edildiği andan itibaren sosyal ve fiziki bakımdan farklılık gösterebilmiş ve bunun neticesinde değişik kimlik oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bu oluşumu sağlayan faktörlerin başında hiç şüphesiz din gelmektedir. Dini kimliklerin oluşması da kutsal mekân, tapınak ya da mabet kültürünün gelişimiyle ilişkilidir.

Dolayısıyla İslam dininin medeni hayatı teşvik etmesi ve Kur'an-ı Kerim'in, şehirlerin estetik zevklere uygun şekilde planlanmasını ve şaheser görüntüye haiz olmasını, diğer taraftan güvenilir yerler olması gerektiğine delalet eden ayetlerin yanında Müslümanların şehirli bir toplum meydana getirmeleri konusunda yol gösteren, geçmiş topluluklarla ilgili bilgilere de yer vermesi şehrin oluşumuna ayrı bir önem katmıştır.

Dinin hem inanç boyutu, hem şahsın özel hayatına ilişkin ve hem de toplumsal bir boyutu vardır. Dolayısıyla din, birey ve toplumda kolektif bir şuur birliği ve davranış kalıpları meydana

getirir. İşte bu açıdan din ve dinin şekillendirdiği kültür o kadar iç içe girmiştir ki, birini diğerine feda etmek mümkün değildir.

Müslümanların manevi değerler ve kültürel şehircilik tecrübesiyle meydana gelen bir şehrin fiziki yapısını genel olarak oluşturan hâkim unsur mabet/olan câmî, modern devirlerdeki gibi yalnız dini çalışma alanı değil, aynı zamanda sarayı, medreseyi, çarşığı ve mahalleleri bir birine ulaştıran bir faktördür. Böylelikle câmî, kültürel, sosyal, siyasal ve belirli nispette ekonomik faaliyetleri kapsayarak, gündelik hayatın merkezine oturarak, şehrin birliğini sağlamada yardımcı olarak, İslâmî tevhit kavrayışını güncel yaşamın bir unsuru olmasına çalışmıştır. Diğer taraftan şehir, insanın inandığı değerler noktainazarından yaşadığı mekânı olmuş, hatta yapılan evin bahçe duvarının yüksekliğinden, pencerelerinin şekline değin her ayrıntıya kadar yansımıştır. İslam şehirleri, gelişen kurumları ile insanları yoğuran ve şekillendiren bir külliye gibidir. Bir taraftan cami cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddi, manevi, idari, sosyal ve kültürel yönleriyle bir niteliğe öncülük ediyor, diğer taraftan, meslek derneklerinin esnaf'ın ahlâkını ticarî hayatta hâkim kılma çabaları, dayanışmacı toplum yapısı şehirde yaşayan toplum üzerinde bir kimlik oluşturmuştur.

Günümüzde İslam şehirlerini etkileyen olumsuz davranış, şehrin manevi kimliğinden gittikçe uzaklaşarak dünyevi ihtiyaçlar doğrultusunda biçimlenmesine dönüşmektedir. Zira cami, şehrin merkezi olmaktan çıkmış, onun yerini modern şehrin ileri sembolleri olan devasa gökdelenler, eğlence ve alışveriş merkezleri almış, İslam Medeniyetinin kalıcı eserlerini oluşturan İslam şehri turistik bir nesneye dönüşmüştür. Maalesef artık günümüzde insanı ölçü alan şehir tasavvuru yok olmuş ve insana dair hasletler ölçü olmaktan çıkınca, şehir mekanikliğe ve tek düzeliğe mahkûm edilmiştir. Temennimiz odur ki şehirler en kısa zamanda bu olumsuzluktan kurtarılır ve geçmişte olduğu gibi o vafına kavuşturulur.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, Ahmet. Üç Medeniyet, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

Albayrak, Ahmet. “İbn Haldun’un Medeniyet Tasarımı ve İnsan”, Journal of Islamic Research, 21 (1): 2010, 7-20.

Alver, Köksal. “Mahalleye Giriş”, Hece Der., sayı 151/152/1513, Ankara 2009.

Baltacı, Cahid. İslam Medeniyeti Tarihi, 3. bsk., M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2010.

Bammat, Haydar. İslam’ın Çehresi, Sancak Yayınları, İstanbul 1975.

- Bozkurt, Güvenç. İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979., s. 95-100.
- Çelebi, Ahmed. İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi, trc: Ali Yardım, İstanbul 1983.
- Elias, Norbert. Uygarlık Süreci, İletişim Yay., I, İstanbul 2000.
- El-Faruki, İsmail Raci, El-Faruki, Luis Lamia, İslam Kültür Atlası, İnkılab Yay., İstanbul 1999.
- el-Makdisî, Ebu Muhammed. Ahsenü't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm, (nşr. M. J. de Goeje) Leiden 1906.
- Eş-Şafii, Muhammed B. İdris. Er-Risâle, (thk. Ahmet Muhammed Şâkir) Kahire 1358/1939.
- en-Nedvi, Ebu'l-Hasen Ali. Dünya Kültür ve Medeniyetine İslam'ın Etkileri, Mahya Yay., İstanbul 2015.
- Grabar, Oleg. İslam'ın Sanat Konusundaki Tutumu. (Çev.).N.Yavuz, İslam Sanatının Oluşumu İçinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- Gökalp, Ziya, Hars ve Medeniyet, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., Ankara, 1972.
- Türkçülüğün Esasları, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yayı, İstanbul 1976.
- Gül, Hüseyin. "Kentleşme, Çevre, Yerel Politika ve Sürdürülebilirlik", Çevre Sosyolojisi, Edt. Muhammed Tuna, Anadolu Ün. Açık Öğretim Fak. Yay., Eskişehir 2012.
- Güngör, Erol. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken Yay., İstanbul 1986.
- İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Yay., İstanbul 1989.
- İbn Battuta, er-Rihle (nşr. Al i Muntasır el-Kettanl), Beyrut 1405/ 1985.
- İbn Haldun, Mukaddime, Çev: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2015.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, Lisânu'l-'Arab, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1994.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Milli Kültür-Siyaset İlişkisi", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 1984, 1.
- Karakoç, Sezai. Düşünceler-1, Diriliş Yay., İstanbul 1998.
- Kaya, Erol. Kentleşme ve Kentleşme, Okutan Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Kazıcı, Ziya. İslam Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1999.
- "İslam Medeniyeti", Köprü Üçaylık Fikir Dergisi, Sayı: 81, 2003, 55-65.
- Koçak, Hüseyin. Kent-Kültür İlişkisi Bağlamında Türkiye'de Değişen ve Dönüşen Kentler. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Cilt 2.2011, 262.
- Küçükbaşçı, M.Sabri. "Şehir," DİA, C 38, s. 444.

- Malik B. Nebi. Şurutu'n-Nahda, Dâral Fikr, Damascus 1979.
- Meriç, Cemil. Kültürden İrfana, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî. Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1364.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. İslam Sanatı ve Maneviyatı (tre. Ahmet Demirhan), İstanbul 1992.
- Özarpınar, Yılmaz. İslam Medeniyeti ve Türk Kültürü, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
- Sarıçam, İ.& Erşahin, S. İslam Medeniyeti Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Sevgi, Aktüre. "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekânsal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1987, s. 20-38.
- S.Hüseyin Nasr, İslâm Sanatı ve Mâneviyatı, trc. Ahmet Demirhan,İnsan Yayınları İstanbul 1992.
- Süleyman Uludağ, "Din ve Medeniyet", Köprü Üçaylık Fikir Dergisi, Sayı: 81, 2003,22-30.
- Tahsin Görgün, "Kültür Ve Medeniyet Mekânı Olarak Şehir",Din ve Hayat Dergisi, Sayı:9, 2010, s.4.
- Taşçı, Hasan. Şehir Mekân Meydan, Kaknüs Yay., İstanbul 2014.
- Topçu, Nurettin. Yarınki Türkiye, Yağmur Yay., İstanbul 1961.
- Kültür ve Medeniyet, Hareket Yayınları,İstanbul1970.
- Yılmaz Can, İslam Şehirlerin in Fiziki Yapısı, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Tuna, Korkut. "İdeal Şehir Üzerine Düşünceler", Şehir ve Düşünce, Sayı 1, İstanbul 2013.
- Ülken, H. Ziya. "Medeniyetimizin Değerler Sistemi", Türk düşüncesi Mecmuası", 1(1),1953,13.